

Michał Roman

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
e-mail: michal_roman@sggw.pl

Monika Wojcieszak

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
e-mail: mwoj@up.poznan.pl

ZNACZENIE SOCIAL FARMINGU W WYBRANYCH KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ JAKO PRZYKŁAD PRZEDSIĘBIORCZOŚCI W TURYSTYCE NA OBSZARACH WIEJSKICH

THE IMPORTANCE OF SOCIAL FARMING IN SELECTED EUROPEAN UNION COUNTRIES AS AN EXAMPLE OF ENTREPRENEURSHIP IN TOURISM IN RURAL AREAS

DOI: 10.15611/pn.2018.535.15
JEL Classification: Q11, Q12, Q13

Streszczenie: Celem artykułu było zaprezentowanie znaczenia social farmingu w rozwoju turystyki. W opracowaniu scharakteryzowano pojęcie social farming z uwzględnieniem zarówno czynników wspierających go, jak i ograniczeń. Zaprezentowano również przykłady social farmingu w Polsce oraz w wybranych krajach Unii Europejskiej. Artykuł opracowano z wykorzystaniem metody desk research. Posłużono się klasyczną analizą dokumentów o charakterze zastanym, jak i strategicznym, dzięki którym ustalono fakty, weryfikację i prezentację. Dobór metod determinowała dostępność materiałów źródłowych, z których część miała charakter pierwotny lub wtórny (raporty, dokumenty statystyki publicznej, literatura związana z social farmingiem). Zauważono, że w krajach Unii Europejskiej coraz silniej rozwija się social farming, gdyż z roku na rok rośnie liczba gospodarstw oferujących opiekę.

Słowa kluczowe: gospodarstwa opiekuńcze, Unia Europejska, *social farming*, przedsiębiorczość na wsi, produkt turystyczny, agroturystyka, turystyka wiejska, *care farming*.

Summary: The aim of the article is to present the importance of social farming in the development of tourism. The study describes the concept of social farming, including factors supporting it, as well as limitations. Also examples of social farming in Poland and in selected European Union countries are presented. The article was developed using the desk research method. A classic analysis of both existing and strategic documents was used, thanks to which facts, verification and presentation were established. The choice of methods determined the

availability of source materials, some of which were of primary or secondary nature (reports, public statistics documents, literature related to social farming). It has been noticed that social farming is growing more and more in the European Union countries, as the number of farms offering care is growing every year.

Keywords: care homes, European Union, social farming, rural entrepreneurship, tourism product, agritourism, rural tourism, care farming.

1. Wstęp

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich jest zagadnieniem podejmowanym przez wielu badaczy (m.in. [Bański, Stola 2002, s. 15-16; Spychalski 2004, s. 44-47; Wilkin 2010, s. 15; Pawlak, Poczta 2010, s. 12; Roman, Niedziółka 2017, s. 17; Wojcieszak, Wojcieszak 2017, s. 153-160]). Autorzy podkreślają, że może być on rozpatrywany w dwóch ujęciach [Przygodzka 2001, s. 23]. Pierwsze odnosi się do aspektu społeczno-gospodarczego i dotyczy obszaru racjonalnie wykorzystywanych czynników wytwórczych, które posiada wieś. Drugi aspekt to przestrzenny, a jego istota polega na odpowiednim rozmieszczeniu działalności społeczno-gospodarczej w przestrzeni ekonomicznej i jest następstwem procesów planowania oraz zagospodarowania przestrzennego [Hopfer i in. 2000, s. 219]. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich związana jest także z rozwijaniem się wielu funkcji, w tym funkcji pozarolniczych [Rizov 2005, s. 623]. Koncepcja ta jest oparta na założeniu, że rolnictwo jako aktywność ekonomiczna, obok podstawowej funkcji, jaką jest dostarczanie żywności, przynosić może wiele rynkowych i nierynkowych korzyści dla społeczeństwa [Wilkin 2010, s. 17]. Zagadnienie dotyczące rozwijania pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich oraz potrzeba zachowania szerokiego spektrum tychże czynników to ważny – z punktu widzenia potrzeby zapewnienia ludności wiejskiej – aspekt odnoszący się do poprawy standardu życia na wsi. Jak zauważyli Adamowicz i Zwołńska-Ligaj [2009, s. 11-38], model wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest jedną z kategorii polityki względem rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. Uwarunkowaniem tej koncepcji jest integracja gospodarki polskiej z gospodarką Unii Europejskiej, uwzględniająca priorytet dotyczący dywersyfikacji gospodarki obszarów wiejskich oraz wypracowane instrumentarium jego wspierania w ramach WPR. Często wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich utożsamiany jest także z kreowaniem w wiejskiej przestrzeni pozarolniczych działań czy przedsięwzięć, wywołujących zróżnicowanie w tzw. wiejskiej ekonomii. Przykładem takim może być tworzenie nowych źródeł dochodów (miejsc pracy) dla ludności rolniczej i nierolniczej, która nie znajduje pełnego zatrudnienia w gospodarstwie rolnym. Rozwijanie wszelkich inicjatyw wiejskiej ludności, przedsiębiorców, integracja społeczna grup znajdujących się w niekorzystnej sytuacji stanowi złożone wyzwanie dla poszczególnych krajów, a także na poziomie międzynarodowym w całej Europie i na całym świecie. Badania przeprowadzone przez Di Iacovo [2014, s. 43] wskazują,

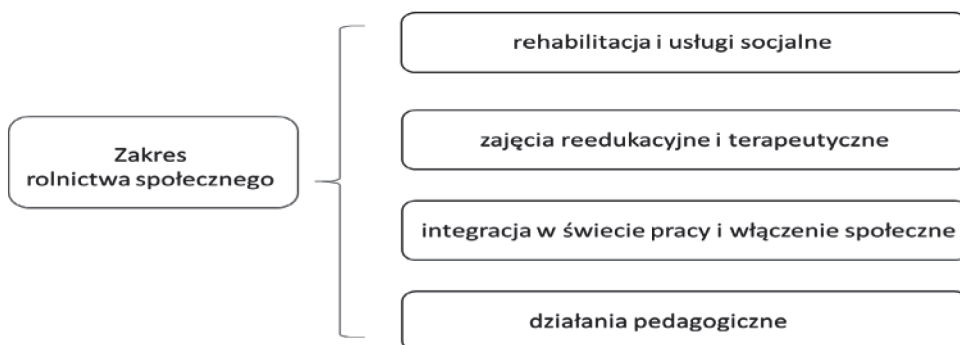
że istnieje pilna potrzeba rozwoju wiedzy w zakresie rolnictwa społecznego jako istotnego elementu wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Według nich rolnictwo społeczne odnosi się do rozwoju obszarów wiejskich, które zapewniają społecznie i środowiskowo aspekty zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Wielu autorów podkreśla, że *social farming* to nowa koncepcja, która stanowi odpowiedź na niekorzystne zmiany demograficzne w Unii Europejskiej. Jest to idea powstawania gospodarstw opiekuńczych, która sięga drugiej połowy XX wieku. Gospodarstwo opiekuńcze jest więc atrakcyjnym rozwiązaniem polegającym na łączeniu działalności agroturystycznej, rolniczej z opieką nad osobami potrzebującymi wsparcia, głównie osobami starszymi [Roman 2015, s. 137-138]. Często utożsamiane jest jako świadczące usługi w zakresie opieki bądź integracji społecznej. Tego typu gospodarstwa cieszyły się dużym zainteresowaniem m.in. we Francji, Holandii, Włoszech, Norwegii, Belgii, Austrii, Niemczech, Wielkiej Brytanii oraz w Stanach Zjednoczonych. Wydaje się, że gospodarstwa opiekuńcze stanowią szansę na rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Po pierwsze, wzbogacają ofertę gospodarstw rolnych i agroturystycznych. Po drugie, kontakt z naturą, zasoby kulturowe zlokalizowane na terenach wiejskich pozwolą tworzyć usługi wysokiej jakości, które w realny sposób będą wpływać na jakość życia korzystających z nich osób. Rolnictwo społeczne może stanowić jeden z kierunków wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, gdyż podstawowymi produktami, oprócz produktów nadających się do sprzedaży, są zdrowie i zatrudnienie, kształcenie lub terapia.

2. Istota i znaczenie social farmingu w rozwoju obszarów wiejskich

Od końca XX wieku na obszarach wiejskich widoczny jest rozwój rolnictwa społecznego w Unii Europejskiej. Raport opracowany przez European Network for Rural Development [2010] wskazuje, iż *social farming* często utożsamiany jest z ideą gospodarstw opiekuńczych, która polega na wykorzystaniu zasobów rolnych do promowania lub generowania usług socjalnych na obszarach wiejskich. W literaturze przedmiotu pojęcie „gospodarstwa opiekuńcze” często używane jest zamiennie z innymi pojęciami, np. *care farming*, *farming for health*, *green care*. Wszystkie te działania określa się jednak mianem „rolnictwa społecznego”. Terminy te odnoszą się do praktyk oraz działań w dziedzinie opieki, reintegracji społecznej, szkolenia oraz rehabilitacji społecznej i zawodowej osób w trudnym położeniu oraz szkolenia osób o szczególnych potrzebach. Definicji pojęcia *social farming* w literaturze jest wiele, jednakże zauważyć można, iż nie jest łatwo je zdefiniować jednoznacznie [Van Dijk, Hassink 2002, s. 33]. Wynika to przede wszystkim z pojemności jego znaczenia. Obejmuje ono wiele bardzo zróżnicowanych praktyk. Na poziomie europejskim definicja rolnictwa społecznego to „innovacyjne podejście łączące dwie koncepcje: rolnictwo wielofunkcyjne i usługi społeczne/opiekę zdrowotną na pozio-

mie lokalnym. W ramach produkcji rolnej przyczynia się do poprawy samopoczucia i integracji społecznej osób o szczególnych potrzebach” [Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny]. Wielu autorów podkreśla, że definicja pojęcia *social farming* nie powinna być restrykcyjna, gdyż należy unikać wpisania jej w sztywne ramy zjawiska, które ciągle ewoluuje. Powinna ona zatem proponować szerokie ramy, zapewniające niezbędną elastyczność, uwzględniającą różnorodność działań podejmowanych w rolnictwie społecznym. Współcześnie w zakresie rolnictwa społecznego wyszczególnić można cztery główne dziedziny (rys. 1).

Rys. 1. Zakres rolnictwa społecznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny].

Rolnictwo społeczne obejmuje gospodarstwa agroturystyczne, rolne, ogrody towarowe, których zadaniem jest integracja ludzi niepełnosprawnych fizycznie, umysłowo lub emocjonalnie. Wielu badaczy podkreśla, że społeczne rolnictwo jest zarówno nowym, jak i tradycyjnym pojęciem. Pochodzi ono z tradycyjnych, dobrze ugruntowanych sieci samopomocy obszarów wiejskich, jednakże obecnie koncepcja powinna zostać gruntownie zreformowana w sposób innowacyjny i ewoluujący.

3. Gospodarstwa opiekuńcze jako przykład obiektów turystycznych na obszarach wiejskich

Początku powstawania i rozwoju gospodarstw opiekuńczych należy upatrywać w drugiej połowie XX wieku, kiedy to osoby starsze, schorowane czy ograniczone ruchowo trafiały do specjalnych instytucji opiekuńczych na wsiach oraz na terenach miejskich znajdujących się przy lasach czy parkach [Woś, Zegar 2002, s. 28-36]. W tych latach duży rozkwit nastąpił w Holandii, gdzie było niespełna 100 takich gospodarstw, a obecnie jest ponad 1400. W Polsce aktualnie działają komercyjne gospodarstwa opiekuńcze w różnych regionach kraju. Należy jednak podkreślić, że pierwsze działania instytucjonalne ukierunkowane na wsparcie tego typu projektów

trwają już od dłuższego czasu. Wielu badaczy podkreśla, że gospodarstwa opiekuńcze stanowią szansę dla rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Wzbogacają one ofertę gospodarstw rolnych i agroturystycznych o nowe funkcje. „Kontakt z przyrodą, walory środowiska wiejskiego oraz zasoby kulturowe pozwalają tworzyć usługi wysokiej jakości, które w realny sposób będą wpływać na jakość życia korzystających z nich osób. Ważnym aspektem jest także kwestia ekonomiczna, gdyż gospodarstwa opiekuńcze będą wspierać rozwój lokalnych gospodarek oraz staną się szansą dla rolników na dywersyfikację i zwiększenie swoich dochodów” [Matysiak, Michalska 2016, s. 65-82].

Social farming staje się coraz bardziej popularne w wielu krajach Unii Europejskiej ze względu na rosnące zainteresowanie różnymi aspektami wielofunkcyjnego rolnictwa, a także obawy dotyczące wydatków na zdrowie publiczne i skuteczność usług socjalnych [Hassink 2009, s. 13]. Usługodawcy prowadzący działalność agroturystyczną mogą świadczyć bardzo urozmaicone usługi opiekuńcze [Di Iacovo i in. 2016, s. 24-35]. Wszystko zależy od tego, kto będzie potencjalnym odbiorcą. W takich obiektach są udostępniane „podopiecznym” pokoje dla gości. Oferta może być skierowana do poszczególnych grup docelowych: osoby niepełnosprawne psychicznie, osoby z ograniczeniami ruchowymi, osoby starsze niepełnosprawne psychicznie/fizycznie, osoby z uszkodzeniem mózgu powstałym po porodzie, wskutek wypadku lub choroby takiej jak demencja (Alzheimer), osoby z problemami psychicznymi, reintegracja (byłych) więźniów, reintegracja osób uzależnionych (np. narkotyki, alkohol), osoby cierpiące na autyzm, opieka nad dziećmi (przed i po godzinach pracy szkoły), „trudna” młodzież, osoby długotrwale bezrobotne, osoby wypalone zawodowo, osoby poszukujące azylu. Właściciele gospodarstw opiekuńczych zazwyczaj kierują swoje usługi do jednej lub kilka grup docelowych.

Taka osoba czy też cała rodzina, aby prowadzić tego typu usługi, powinna wziąć udział w specjalistycznych szkoleniach i kursach przeprowadzanych przez pracowników ośrodków doradztwa rolniczego i innych instytucji (minimum 120 godzin). Ponadto bardzo istotne jest posiadanie doświadczenia w prowadzeniu gospodarstwa rolnego i agroturystycznego. Osoby korzystające z usług opiekuńczych mogą mieć zapewniony pobyt czasowy lub ciągły (z możliwością zakwaterowania w gospodarstwie lub bez usługi noclegowej). Ponadto możliwy jest pobyt krótki lub długi (tabela 1).

Tabela 1. Formy opieki w gospodarstwach opiekuńczych

Wyszczególnienie	Bez zakwaterowania w gospodarstwie	Z zakwaterowaniem w gospodarstwie
Pobyt czasowy	Pobyt krótki, opieka dzienna	Pobyt krótki, opieka 24 h
Pobyt ciągły	Pobyt długi, opieka dzienna	Pobyt długi, opieka 24 h

Źródło: [Manintveld 2014, s. 9].

Często z takich usług korzystają osoby samotne, które potrzebują kontaktu z drugim człowiekiem (np. grając w gry zespołowe, karty, haftując, zbierając grzyby, przygotowując wspólnie posiłki, oglądając TV, chodząc na spacer, rozmawiając o swoich problemach). Takie osoby często szukają ludzi podobnych do siebie, po to aby wspólnie spędzić miło czas.

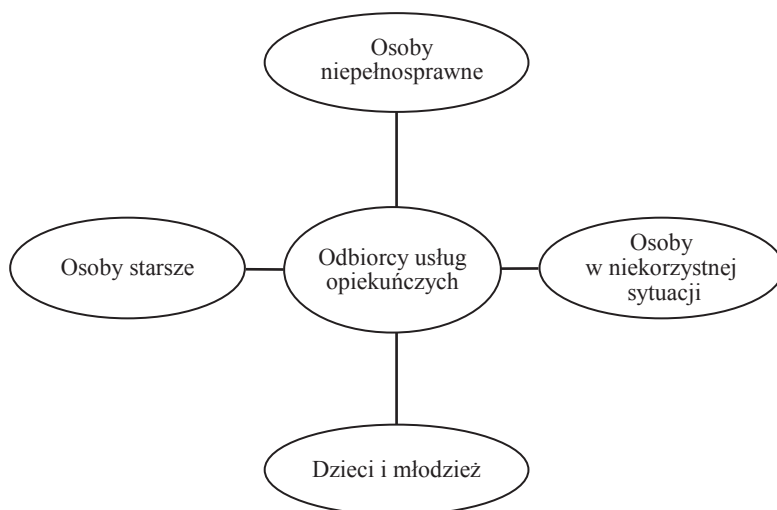
Można uznać, że taki pomysł w turystyce wiejskiej jest nowatorski. Jednym z najistotniejszych czynników predestynujących do prowadzenia tego typu usług jest osobowość właściciela i członków jego rodziny [Toby 2014, s. 35]. Dla takich osób na pierwszym planie nie powinna być chęć zarobkowania, ale pomoc osobom potrzebującym. Dlatego też w obiektach specjalizujących się usługami opiekuńczymi prowadzone są kontrole psychologów, czy „podopieczni” są prawidłowo traktowani i ich potrzeby zaspokajane (tzw. wywiad środowiskowy).

Jednym z przykładów gospodarstw opiekuńczych w Polsce był program, który został zrealizowany przez Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie i Lokalną Grupę Działania „Bory Tucholskie”. Projekt europejski dofinansowany został w kwocie 2 937 855 zł z Funduszy Europejskich „Zielona opieka – gospodarstwa opiekuńcze w województwie kujawsko-pomorskim”. Projekt cieszył się dużym zainteresowaniem, gdyż 15 właścicieli z rodzinami z 5 powiatów na terenie województwa kujawsko-pomorskiego wzięło aktywny udział w tej inicjatywie. Gospodarstwa te miały zapewnić opiekę dzienną (w wymiarze 8 h dziennie) 75 starszym osobom. Celem projektu było zwiększenie dostępności usług opiekuńczo-aktywizujących dla osób niesamodzielnych w formie pobytu dziennego w gospodarstwach opiekuńczych na obszarach wiejskich oraz podniesienie kompetencji w zakresie usług opiekuńczych. W tym przypadku Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie otrzymał środki finansowe pod wynajem pokoi od usługodawców do wypoczynku dziennego „podopiecznych”¹.

Jak zauważają M. Lanfranchi, C. Giannetto, T. Abbate, V. Dimitrova, najczęściej z usług gospodarstw opiekuńczych korzystają osoby niepełnosprawne, osoby w niekorzystnej sytuacji, dzieci i młodzież, osoby starsze (rys. 2).

W „społecznych przedsiębiorstwach rolnych” mogą być oferowane różnorodne usługi. W rzeczywistości obejmują one gospodarstwa edukacyjne, które są ukierunkowane przede wszystkim na dzieci w celu pokazania życia, tradycji i kultury miejsc wiejskich. Obiekty mogą być również dostosowane do potrzeb osób starszych i osób w niekorzystnej sytuacji, takich jak np. byli narkomani, osoby niepełnosprawne i młodzież marginalizowana przez społeczeństwo [Lanfranchi, Giannetto 2014, s. 219-223]. W szczególności w przypadku osób znajdujących się w trudnej sytuacji przedsiębiorstwa zajmujące się rolnictwem społecznym często oferują szansę nie tylko na czerpanie korzyści z ruchu, ale także kontakt ze zwierzętami jako prawdziwą terapią [Lanfranchi i in. 2015, s. 715].

¹ Informacje pozyskane od właścicieli gospodarstw opiekuńczych podczas wyjazdu studyjnego XXIV Kongresu Naukowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 7.09.2017.

Rys. 2. Odbiorcy usług opiekuńczych

Źródło: [Lanfranchi i in. 2015, s. 716].

4. Przykłady gospodarstw typu *social farming* w Unii Europejskiej

Pierwsze gospodarstwa opiekuńcze pojawiły się w Holandii w latach 60. i 70. XX wieku jako efekt poszukiwania alternatywnych modeli opieki zdrowotnej, przede wszystkim obejmującej osoby chore psychicznie [Matysiak, Michalska 2016, s. 65-82]. Zakładali je nie rolnicy, ale m.in. specjaliści w dziedzinie psychiatrii. W przestrzeni gospodarstwa rolne powstawały wspólnoty ludzi razem żyjących i pracujących, bez sztywnego podziału na „lekarzy” i „pacjentów” [Brandth, Haugen 2010, s. 35-44]. Za tymi pionierskimi inicjatywami zazwyczaj stał szczególny system wartości ich założycieli. Prawdziwy rozkwit gospodarstw opiekuńczych w Holandii miał miejsce w latach 90. Zaszły wówczas istotne zmiany w sektorze służby zdrowia: państwo wprowadziło vouchery na usługi opiekuńcze. Obecnie w tym kraju osoby prowadzące gospodarstwa opiekuńcze to rolnicy, ale także przedsiębiorcy społeczni lub byli pracownicy służby zdrowia [Matysiak 2017, s. 33].

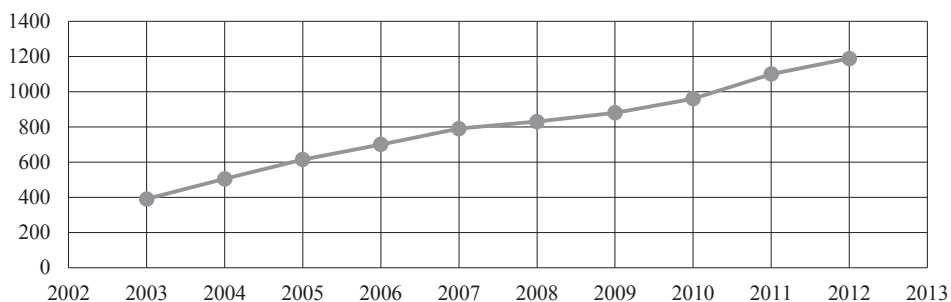
Wśród krajów europejskich pionierami w tworzeniu gospodarstw opiekuńczych, oprócz Holandii, są Włochy, Norwegia, Francja, tam też funkcjonuje największa liczba tego typu obiektów. W większości przypadków są one zakładane i prowadzone w czynnych prywatnych gospodarstwach rolnych. Również w innych krajach europejskich funkcjonują gospodarstwa opiekuńcze z bogatą ofertą pobytową [Gospodarstwa opiekuńcze... 2017, s. 6]. W tabeli 2 zaprezentowano liczbę gospodarstw opiekuńczych w wybranych krajach europejskich w 2011 roku.

Tabela 2. Liczba gospodarstw opiekuńczych w wybranych krajach europejskich w 2011 roku

Kraj	Liczba gospodarstw
Włochy	6200
Norwegia	1600
Francja	1200
Holandia	1188
Belgia (Flandria)	320
Niemcy	170
Irlandia	90
Wielka Brytania	80

Źródło: opracowanie własne na podstawie [<http://www.landbouwzorg.nl>; Hassink, Van Dijk 2006, s. 357; Di Iacovo 2008, s. 32].

Można zauważyć pewne trudności w dokładnym oszacowaniu liczby gospodarstw opiekuńczych w Europie i na świecie [Di Iacovo 2008, s. 55-67]. Wiele obiektów jest zakładanych, ale też część gospodarstw jest zamykanych [Di Iacovo 2003, s. 249]. Na wykresie (rys. 3) można zauważyć dynamiczny wzrost liczby gospodarstw opiekuńczych w Holandii.

Rys. 3. Liczba gospodarstw opiekuńczych w Holandii w latach 2003-2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Federacji Gospodarstw Opiekuńczych w Holandii. Stan na rok 2012.

W 2012 roku usługi opiekuńcze w Holandii prowadziło 1188 właścicieli gospodarstw. Coraz częściej z takiej oferty korzystały osoby upośledzone czy też osoby po przebytych chorobach (tabela 3).

Duże zapotrzebowanie na takie usługi w Holandii w latach 2001-2003 było wśród osób psychicznie chorych lub też osób uzależnionych. W takich obiektach może być również prowadzona oferta weekendowa opieki dziennej dla dzieci i młodzieży np. z autyzmem.

Tabela 3. Liczba gospodarstw opiekuńczych w Holandii i odwiedzających je grup docelowych

Wyszczególnienie	2001	2002	2003
Upośledzeni umysłowo	238	271	301
Zapotrzebowanie psychiatryczne	103	118	156
Byli więźniowie	33	30	28
Byli uzależnieni	43	40	48
Psychicznie upośledzeni	43	55	75
Żłobek	12	13	18
Młodzież	42	42	62
Osoby w podeszłym wieku z demencją	31	39	42
Osoby w podeszłym wieku	–	–	32
Długo bezrobotni	28	32	63
Wypaleni zawodowo	27	35	68
Osoby autystyczne	–	11	61
Osoby ubiegające się o azyl polityczny	7	6	7
Edukacja specjalna dla osób z trudnościami w uczeniu się	–	–	42
Brak wrodzonego uszkodzenia mózgu	–	–	21

Źródło: [Elings, Hassink 2006, s. 167].

5. Zakończenie

Zaprezentowana w opracowaniu idea gospodarstw opiekuńczych stanowi jeden z elementów stale zmieniającej się turystycznej oferty pobytu na obszarach wiejskich. W Polsce i w innych krajach europejskich jest ona zróżnicowana i obszerna w zależności od liczby, wieku i zainteresowań uczestników, ich stanu zdrowia. Znaczenie social farmingu na gruncie polskim zostało odtworzone na podstawie pomysłów usługodawców europejskich. Powstawanie gospodarstw opiekuńczych na wsi w Polsce jest pomysłem nowatorskim, który realizowany jest w rolnictwie zaangażowanym społecznie. W przyszłości społeczna działalność rolnicza (rolnictwo społeczne) może przyczynić się do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Umożliwi to coraz bardziej stabilny rozwój obszarów wiejskich poprzez zmniejszenie ubóstwa i zwiększenie dochodów gospodarstw rolnych. Takie działania mogą stabilizować życie społeczne i gospodarce na obszarach wiejskich.

Literatura

- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M., 2009, *Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, nr 2(51), s. 11-38.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 3, s. 15-16.
- Brandth B., Haugen M.S., 2010, *Farm diversification into tourism – Implications for social identity*, Journal of Rural Studies, no. 27 (1), s. 35-44.
- Dane Federacji Gospodarstw Opiekuńczych w Holandii. Stan na rok 2012.
- Di Iacovo F., 2003, *Lo sviluppo sociale nelle aree rurali*, Franco Angeli, Milano.
- Di Iacovo F., 2008, *Social farming: Charity work, income generation or something else? In Farming for Health*, [w:] Dessein J. (ed.), *Proceedings of the Community of Practice Farming for Health*. ILVO, Merelbeke, Belgium, s. 55-67.
- Di Iacovo F., 2008, *Social farming: Dealing with Communities Rebuilding Local Economy*, University of Plymouth, http://www.actuar-actd.org/uploads/5/6/8/7/5687387/social_farming_by_francesco_di_iacovo.pdf (22.02.2018).
- Di Iacovo F., 2014, *Agriculture and social sustainability*, [w:] de Gennaro B.C., Nardone G. (eds.), *Sustainability of the Agri-Food System: Strategies and Performances*, Universitas Studiorum, Mantova, Italy.
- Di Iacovo F., Moruzzo R., Rossignoli C.M., Scarpellini P., 2016, *Measuring the effects of transdisciplinary research: The case of a social farming project*, Futures, no. 75, s. 24-35.
- Elings M., Hassink J., 2006, *Farming for Health in The Netherlands*, [w:] Hassink J., van Dijk M. (eds.), *Farming for Health*, Wageningen University & Research, Wageningen.
- European Network for Rural Development, 2010, *Overview of Social Farming and Rural Development Policy in Selected EU Member States*.
- Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny w sprawie: „Rolnictwo społeczne: zielone usługi terapeutyczno-opiekuńcze oraz polityka społeczna i zdrowotna” – opinia z inicjatywy własnej; 2013/C 44/07, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_2013.044.01_0044.01.POL (12.03.2018).
- Farming for Health in The Netherlands, https://www.researchgate.net/publication/227088693_Farming_for_Health_in_The_Netherlands (22.02.2018).
- Gospodarstwa opiekuńcze. Budowanie sieci współpracy*, 2017, Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Krakowie, Kraków.
- Hassink J., 2009, *Social farming across Europe: overview*, [w:] Di Iacovo F., O'Connor D. (eds.), *Supporting Policies for Social Farming in Europe. Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas*, Agenzia Regionale per lo Sviluppo e l'Innovazione nel settore Agricolo-forestale, Firenze.
- Hassink J., van Dijk M., 2006, *Farming for Health: Green Care Farming across Europe and the USA*, Springer, Dordrecht.
- Hopfer A., Bajerowski T., Suchta J., 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur*, [w:] Stasiak A. (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unii Europejskiej. Aspekty regionalne*, t. CX, PAN KPZK, SGGW, Studia, Warszawa.
- <http://www.landbouwzorg.nl> (11.02.2018).
- Informacje pozyskane od właścicieli gospodarstw opiekuńczych podczas wyjazdu studyjnego XXIV Kongresu Naukowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 7.09.2017.
- Lanfranchi M., Giannetto C., 2014, *Sustainable development in rural areas: The new model of social farming*, Quality – Access to Success, no. 15 (1), s. 219-223.

- Lanfranchi M., Giannetto C., Abbate T., Dimitrova V., 2015, *Agriculture and the social farm: expression of the multifunctional model of agriculture as a solution to the economic crisis in rural areas*, Bulgarian Journal of Agricultural Science, vol. 21, no. 4.
- Manintveld K., 2014, *Gospodarstwa opiekuńcze w Holandii*, [w:] *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Minikowie, Minikowo.
- Matysiak I., 2017, *Filozofia rolnictwa: gospodarstwa opiekuńcze jako miejsce opieki i terapii (przykład Holandii)*, Nowe Peryferie, 4 (15), <https://nowe-peryferie.pl/index.php/2017/04/filozofia-rolnictwa-gospodarstwa-opiekuncze-jako-miejsce-opieki-terapii-przyklad-holandii/> (2.03.2018).
- Matysiak I., Michalska S., 2016, *Social farming: A new model of dealing with ageing in rural areas in Poland?* Sociologia e Politiche Sociali, no. 19 (3), s. 65-82.
- Pawlak K., Poczta W., 2010, *Potencjał polskiego rolnictwa pięć lat po akcesji Polski do UE jako przesłanka jego konkurencyjności*, Wieś i Rolnictwo, nr 1.
- Przygodzka R., 2001, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich Podlasia jako skutek transformacji polskiej gospodarki*, [w:] Stasiak A., Horodeński R., Sadowska-Snarska C. (red.), *Strategia rozwoju województw wschodniego i zachodniego pogranicza Polski w kontekście integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
- Rizov M., 2005, *Rural development under the European CAP: The role of diversity*, The Social Science Journal, no. 42.
- Roman M., 2015, *Agritourism farms owners' competence in running their economic activities*, Polish Journal of Management Studies, vol. 11, no. 1, s. 137-138.
- Roman M., Niedziółka A., 2017, *Agroturystyka jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Spychalski G., 2004, *Wielofunkcyjność jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich*, Prace Naukowe KPAiM, nr 33, s. 44-47.
- Toby A., 2014, *Modele gospodarstw opiekuńczych według grup docelowych*, [w:] *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Minikowie, Minikowo.
- Van Dijk M., Hassink J., 2002, *Inzet van landbouwhuisdieren op zorgen kinderboerderijen: praktijkboek*, ID-Lelystad, Lelystad.
- Wilkin J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Wojcieszak M., Wojcieszak A., 2017, *Sources of horticultural investments in the Kalisz district as a part of selected measures under the 2007-2013 RDP*, Intercathedra, no. 33/4, s. 153-160.
- Woś A., Zegar J., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, Wydawnictwo Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.